

İşaya Üşür ve Geçiş Tartışmaları

Oğuz Oyan, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi
E-posta: oguzoyan@gmail.com

Giriş

Buradaki amacımız değerli meslektaşımız İşaya Üşür'ü (veya kısaca İÜ veya İşaya), yazıp çizdikleri içinde önemli bir yer tutan “geçiş tartışmaları” bağlamında anmak. İşaya yazılarını daha çok sanayileşme süreçleri üzerine yazdı. Ama bu süreçleri dahi sanayileşmeye farklı geçiş yolları üzerinden çözümlenmeye özen gösterdi. Bu çerçevedeki yazılarının önemli bir bölümünü derleyen bir çalışma değerli meslektaşlarımız Şahinkaya ve Eren tarafından yetkinlikle yürütüldü ve kitaplaştırıldı (Şahinkaya ve Eren, 2021). Bu kitaba yazdığım mütevazı sunuş yazısından aktaracağım şu paragraf belki bu makalemizin girişi açısından da açıklayıcı bir not olabilir:

İşaya dostumuz, “Bu derlemedeki yazılarında, sanayi devrimi, sanayileşme, sanayileşme tipolojileri ve teknoloji kavramlarına yüklenebilecek neredeyse bütün anlamları ve aralarındaki ilişkileri -geniş bir literatür taramasını da arkasına alarak- sorgulamaya çalışırken, adeta okuyucuyu çok katmanlı bir “ilişkiler-süreçler” otoyolunda gezintiyeye çıkarmaktadır. Sanayileşme sürecine sonradan giren ülkelerin ek sorunlarına mı ilgi duyarsınız, “türev sanayileşme” kavramı üzerinden tıpkı kapitalizmin tüm dünyaya İngiltere’den ihraç edilmiş olduğu tezine benzer ama onu aşan bir sorunsalı mı tartışmak istersiniz, “proto-sanayileşme” kavramı üzerinden sanayileşmenin/kapitalizmin gelişme tarihine bir katkı mı istersiniz, “ma’lûmat” toplumu ile bilgi toplumu üzerine analiz çeşitlemeleri mi istersiniz, sanayileşmeyi sadece teknik değil kültürel bir süreç olarak da mı kavramak istersiniz, vs... bütün bunlar İşaya’nın ilgi ve inceleme alanındadır. (...) ‘Sanayileşme: Kavramdan Tipolojilere’ başlıklı makalesinin sonuç bölümünü şöyle bağlıyor İşaya hoca: “Sanayileşme sürecini kavramlaştırmaya yönelik her teşebbüs beraberinde bir toplum ve tarih teorisine de sahip olmak durumundadır. Bu suretle, herhangi bir dönemde, herhangi bir ülkede, iktisadi gelişmenin (sanayileşmenin) incelenmesi, bir bakıma, tarih ya da iktisadi tarih incelemesi anlamına gelecektir”. Aynı makalede, tipolojiler ve aşamalar konusuna, haklı olarak, ihtiyatlı ve eleştirel yaklaşımdan yana olduğunu görürsünüz; tek-yönlü ve düzcizgisel evrimci yaklaşımlar konusunda da öyle...” (Oyan, 2021: 11-14).

İşaya hoca ile iktisat tarihine olan ortak ilgimiz ve aynı kurumda görev yapmamız

(Gazi Üniversitesi, İİBF) bizi erkenden (1980'lerin başlarından itibaren) yakınlaştırmıştı. Benim ilgi alanım, 1970'lerde yazdığım doktora tezimden itibaren feodalizmden kapitalizme geçiş sorunsalı ve bunun Osmanlı-Türkiye özelinde ele alınmasıydı. Bu konuya olan ilgimi, 1980'li yıllarda sürdürdüm; hatta bir anlamda körükledim de diyebilirim.

Aslında Asya üretim tarzı (AÜT), feodalizm ve Osmanlı tartışmaları olsun, prekapitalist toplumlardan kapitalizme geçiş sürecine ilişkin tartışmalar olsun, bunlar 1960'lar ve 1970'ler Türkiye'sinde yoğunlaşmıştı. Benim de aslında bu konuya eğilmem tezimin birinci cildini yazdığım 1974-76 dönemindeydi. 1980'li yıllarda bu tartışmalara yeniden girmem, İşıya Üşür'ün oda arkadaşı M.A. Kılıçbay'ın sorunlu doktora tezini (sadece bir "Osmanlı üretim tarzı" icat ettiğinden değil aynı zamanda sorunlu referanslarla malul olduğundan) eleştirmekten yola çıkarak 1983'ten sonra üst üste yayınladığım makalelerle oldu (Oyan, 1978). Gene 1980'lerde H. Berktaş'ın Kabileden Feodalizme ve Ş. Pamuk'un Osmanlı Tarihi Üzerine çalışmaları da bu on yılın envanterine girmiş oldu. Bunlardan Ş. Pamuk'un kitabı üzerine de kapsamlı bir eleştiri 11. Tez'de yayınlamıştım. Pamuk çalışmasını, S. Amin'in AÜT'ün akrabası olan bir Vergisel Üretim Tarzı (VÜT) kavramından hareketle S. Yerasimos tarzı bir "üretim tarzları rekabeti" üzerine kurduğu için çok sorunlu sonuçlara varmaktaydı. 1980'lerdeki eleştirilerime yanıt gelmediği için tartışmaların devamı gelmedi. Sonradan, 1980'lerdeki yazılarımı 1998 yılında *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları* başlıklı bir kitapta topladım.

İşıya ise, 1980'lerin sonlarından itibaren daha çok sanayileşme, sanayi devrimi, teknoloji ve sanayileşme sonrasının sorunlarına odaklandı. Aramızda sanki görünmez bir işbirliği oluşmuştu. İktisadi düşünce tarihi derslerini okutmasının da etkisiyle, bu konularda okuma ve yazma faaliyetlerinin kapsamını oldukça genişletti. Bunların bir anlamda burada ele alacağımız 1992'de "Takdim" yazısının da ön hazırlığı olduğu anlaşılıyor.

İşıya Üşür, kuşkusuz 1980'lerde Türkiye'deki tartışmalardan da etkilenecek, bu konuya biraz geç de olsa, Türkçesi 1992 yılında Belge'den yayınlanan Dobb'un kısaca "İncelemeler" olarak anacağımız kitabına yazdığı "Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler" ve "Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim" (bundan böyle "Takdim") başlıklı kapsamlı değerlendirmesiyle girdi. Büyük kitap boyutlarında 97 sayfalık bu makalesini 14 sayfalık bir "Küçük İktisadi Tarih Deyimleri Sözlüğü" de izlemekteydi. İşıya, tartışmaya geç katılmakla birlikte Dobb'un yol açtığı geçiş tartışmalarını sindirerek konuya girmişti. Zamanında bu değerlendirmesi üzerine yazmadım; keşke yazmış olsaydım. Ama muhtemelen, onunla ayrılık noktaları fazla olmadığı için beni kışkırtan bir yönü de olmamış ve elim yazmaya gitmemişti. Şimdi onun anısına bu geçiş tartışmasını değerlendirmeye çalışıyorum.

“Takdim”de Pirenne, Sombart, Weber Eleştirisi

Bugünden bakınca, İÜ’nün bu kadar kapsamlı bir “Takdim” yazısı yazmasının iki nedeni olmuş olabileceğini düşünüyorum. **Birincisi**, hepimizin yapmış olabileceği gibi, kendi öğrenme sürecinin de bir parçası haline getirdiği için yazıyı çok uzun tutmuş görünüyor. Bunu feodalizm bölümüne ayırdığı çok uzun yer açısından da gözlemleyebiliyoruz. Dobb, feodalizme 45 sayfa veya kitabının yaklaşık yüzde 13’ünü ayırmışken, İşaya 36 sayfa veya makalesinin yüzde 37’sini ayırmaktadır. Gerçi İşaya’nın 1980’lerde veya öncesinde Türkiye’de konu üzerine yapılan tartışmalara hiç atfı yok, ama geçiş tartışmalarına katkı veren yabancı yazarlara önemli ölçüde gönderme yaptığını, önemli bir okuma listesine sahip olduğunu görüyoruz. **İkinci nedenin**, konuyu kendi ilgi alanına biraz fazlaca çekmesinden kaynaklandığını düşünüyorum. İÜ, iktisadi düşünce tarihine olan ilgisi ve sanayileşme süreçleri alanında 1988 sonrasında yoğunlaşmaya ve yazmaya başlaması nedeniyle, örneğin Sombart ve Weber üzerine ayırdığı bölümlerin kapsamı Dobb’un aynı yazarlara ayırdığı sayfalardan daha fazladır! Öyle ki, “Takdim” inin yalnızca son 20 sayfasında Dobb’un kitabını tam olarak ele almaya ve bunu da daha çok “birinci ve ikinci kuşak Geçiş Tartışmaları” üzerinden sürdürmeye yöneldiğini görüyoruz. Bununla birlikte, makalesinin çeşitli bölümlerinde Dobb’un kitabını eksene aldığı da eklememiz gerekir.

H. Pirenne Eleştirisi

İşaya’nın tarihçi Henri Pirenne’e genişçe bir yer ayırmasını haklı kılacak nedenler ise oldukça fazladır. H. Pirenne, Dobb’un “İncelemeler”i üzerine 1950’lerdeki tartışmayı başlatan Sweezy’nin de en çok başvurduğu “rehber” olduğu için önemlidir. Hatta, konuyla ilgili tartışmaların bir tarafında hep bulunan bazı ünlü sosyal bilimcileri, örneğin A.G. Frank, İ. Wallerstein, P. Anderson gibi yazarları etkilemesi bakımından da H. Pirenne önemlidir. Bununla birlikte, tarihçiliğini büyük tarih tezleri geliştirerek besleyen ve bu bakımdan bir çığır açan H. Pirenne, etkisi 1920’lerde kalmış bir tarihçidir. 1930’lara, 1940’lara gelindiğinde önemli tezlerinin yanlışlandığı artık genel kabul görür. Ama tarihçi olmayan yazarlar bunu izlemezler, izleyemezler. Belki Pirenne’in iddialı tezleri işlerine daha çok gelir. Türkiye’de 1930’lu yıllardan itibaren Ö. L. Barkan üzerinde ve 1960’larda S. Divitçioğlu üzerindeki etkisi bakımından da izleri sürer. İşin tuhafı, Türkiye’deki 1980 tartışmalarında dahi H. Pirenne’in Kılıçbay aracılığıyla tekrar ön plana taşınmasıdır. Bizim tartışmalara katılmamızın önemli bir nedenini de bu “anakroni” oluşturacak ve H. Pirenne bizim yazılarımızda, Türkiye’deki feodalizm ve geçiş tartışmalarına olumsuz etkileri ve yanlışlanan tezleri bakımından da ele alınacaktır (Oyan, 1983b: 29-37).

Yazılarımızdan bazı örnekler verelim: “H. Pirenne, ticareti çağ açıp kapayan temel belirleyici değişken olarak aldığından, XI. yüzyıl sonrasının kır ve kentindeki

sosyo-ekonomik dönüşümleri ancak sonuçları açısından incelemekte, bunun nedenlerini karanlıkta bırakmaktadır. Esasen bunun aksini yapmak Pirenne'in kendi söylediklerini tümüyle yadsıması anlamına gelirdi. Çünkü her yönüyle "geri" (ve "gerileyen") niteliğini kanıtlamaya çalıştığı bir ekonomiden, çarpıcı bir biçimde "ileri" ve "dinamik" gördüğü bir ekonomiye geçişi, birincisinin içsel dinamikleri temelinde açıklamaya kalkışmak, herhalde içine düştüğü çelişkilerin en büyüğü olurdu. (...) Sonuçta dıştan gelen dinamiklere yani "kökü dışta" (hangi dışta?!) tacirlere bel bağlamak zorunda kalmış ve açıklamaya çalıştığı bir sosyo-ekonomik dönüşümü karanlığa boğabilmiştir. (...) Nedir gerçekte bu kentsel-ticari gelişmenin ve bunun önemli açıklayıcı faktörlerinden (biri) olan nüfus artışının gerisindeki temel maddi koşullar? Bunlar, Pirenne'in analizine sokmadığı **kırsal ekonomideki** ve **kırsal toplumdaki** (özellikle) XI. yüzyıldan sonra iyice ortaya çıkan dinamizmdir. (...) Aslında burada da etkileşim çift yönlüdür. Tarımsal tekniklerin geliştirilmesi ve buna bağlı olarak ekili alanların genişlemesi, nüfus artışının hem nedeni hem sonucudur" (Oyan, 1998: 50-52).

Peki Pirenne'in tezlerinden geriye kalan nedir? Bunların hiçbir katkısı olmamış mıdır? H. Pirenne'in tezleri ilk önce çok sayıda yeni araştırmayı tahrik ettiği için genelde olumlu bir işlev görmüştür. Ayrıca, önemini aşırı derecede abartmış olmakla birlikte, sıfırdan yükselen gezginci-köksüz tüccar tipinin (Godric) oynadığı rolü belirtmiş, daha da önemlisi Ortaçağ kentinin ekonomik işlevini vurgulayan ilk tarihçi olmuştur. Tüccar ve pazar unsurunun, sur-dışı mahallelerin (faubourg) kentlerin tutunmasındaki önemini; ve (belirli) kentlerde büyük tüccarların oynadığı hakim ekonomik-politik rolü göstermiştir. Bununla birlikte H. Pirenne'in kentlerin oluşması ve iç yönetimleriyle ilgili olarak çizdiği tablo esas olarak Flaman bölgesi ve biraz da Hansa kentleri için geçerlidir. Ama tezlerinin çıkış noktası olan Flaman bölgesi için bile H. Pirenne'in analizinde önemli boşluklar (vardır).

(...) Kentsel gelişmenin de önüne koyduğu ticari gelişmeyi, feodalizm ve serfliği çözen birincil etken olarak almakla da, sonradan Sweezy'nin tekrarlayacağı hataya düşmüştür. Aslında tam tersi sonuçlara da yaygın olarak varılmıştır: Eğer, feodalizmin daha köklü olduğu yerlerde ticaret ve pazarın, ticari yolların yakınlığı senyörlüğü değişime yönelik üretime zorluyorsa, bu, serfliğin koyulaşmasına yol açabilmektedir. Örnek: Güney ve Doğu İngiltere ve XV.-XVI. yüzyıldan sonra Doğu Avrupa. (Oyan, 1998: 54)

Dobb zaten kitabında bunu yeterince vurguluyor: "Avrupa'nın, hatta İngiltere'nin değişik yerlerinde ticaretin Feodalizmin yapısı üzerindeki etkileri, karşılaştırmalı bir incelemeye konu edildiğinde, bu yorumun yeterliliği kuşkuludur. Örneğin, para işlemlerinin, serf emeğine dayanan eski düzen üzerindeki yıkıcı etkileri gerçekten belirleyici etmen olsaydı, hizmet (emek-rant, OO) yerine para ödeme sisteminin İngiltere'de (söz gelişi) ondördüncü yüzyılda Londra pazarına

en yakın -yani “senyoral gücü en yıkıcı biçimde çözücü olan paranın aktığı damarlara” en yakın-yerlerde görülmesi gerekirdi. O tarihte emek hizmetlerinin en büyük oranda bulunduğu bölge İngiltere’nin güney doğusu, en az olduğu yerler ise kuzeyi ve batısıydı”. Diğer örnek, “ikinci serfliğin” XV. yüzyıl sonundan itibaren Doğu Avrupa’da yayılmasıdır. Nihayet, “ticaretin ve şehir pazarlarının gelişmesi, para ödeme sistemine yönelmenin yer aldığı onikinci yüzyılın değil, feodal tepkinin yer aldığı on üçüncü yüzyılın bir özelliğidir. Para ekonomisinin feodalizmin çöküşüne neden olduğu konusunda ne kadar kanıt varsa, bu ekonominin serfliğin yoğunlaşmasına *per se* (bizzat-OO) yol açtığı konusunda da o kadar kanıt vardır” (Dobb, 1992:36-37).

Dobb’un kitabında sürdürdüğü bu eleştirel yaklaşım kuşkusuz İşaya tarafından da benimsenmekte ve haklı olarak H. Pirenne’e eleştirel yaklaşmaktadır: “İster birinci kuşak ‘feodalizmden kapitalizme geçiş’ tartışmalarında olsun, isterse ikinci kuşak tartışmalarda olsun, taraflardan bir kısmının (Sweezy ve Wallerstein’in) teorik çerçevelerini önceleyen isimlerden biri Belçikalı ünlü tarihçi H. Pirenne’dir. H. Pirenne açık bir kapitalizm tanımlamasına girmez. Ancak çalışmalarından berrak bir biçimde ortaya çıkan sonuç, (Avrupa’da) kapitalizmin onikinci ve onüçüncü yüzyıllardan itibaren ve Ortaçağın **doğal ekonomisinin** çözülmesi ve para ekonomisine girilmesiyle birlikte ortaya çıktığıdır. (...) H. Pirenne kapitalizmi ticaretle, özellikle de uzun-mesafe ticaretiyle özdeşleştiriyor. Kısaca kapitalizm mübadele düzeyinde tanımlanmış oluyor. Her ne kadar Pirenne açıkça burjuvazinin (kapitalizmin) oluşumuna başlangıç tarihi olarak on ikinci ve on üçüncü yüzyılları gösteriyorsa da, onun mantık sistemi içinde kapitalizmi Roma’dan başlatmak dahi mümkündür” (Üşür, 1992:364-365).

Sombart’ın Kapitalizm Anlayışı

İşaya Üşür, Marx’tan etkilenmekle birlikte kurmaya çalıştıkları kapitalizm teorisinde Marx’ın yaklaşımlarına açık veya örtük olarak karşı pozisyon alan iki önemli ve etkili düşünürü, W. Sombart ve M. Weber’i de oldukça geniş bir biçimde ele almaktadır (Üşür, 1992:365-375).

İÜ, Sombart kapitalizmin teorisini kurmaya çalışırken, “kendinden önceki iki iktisadi sistemden, kendine-yeterli bir ekonomi ile zanaat sisteminden farklılığını ortaya koymaya çalışmaktadır” saptamasıyla başlıyor ve şöyle devam ediyor:

Sombart’ın çözümlerinde kavramların metodolojik konumları analitik değil, bireysel somutluklara ilişkin tarihsel kavramlar durumundadırlar. Böylece bir iktisadi sistem olarak **kapitalizm**, bir ‘ideal tip’ olarak inşa edilebilse dahi, onun anlamı ve yararlılığı genelliğinde değil, belirli bir tarihsel dönem olarak bireyselliği ve tarihselliğindedir. (...) Sombart’ın kapitalizm teorisinde ‘ekonomik sistem’ kavramı hayati bir kavramdır ve üç ögeden oluşur: Örgütlenme biçimi, ruh ve teknoloji.

Öte yandan, kapitalist sistemin 'ruh'una üç ilke egemendir: **edinim** (acquisition), **rekabet** ve **akılcılık** (rationality). 'Ruh'un kendisinin de iki cephesi vardır: **teşebbüs ruhu** ve **burjuva ruhu**. Birinci 'ruh', yani teşebbüs ruhu, Rönesans'tan itibaren ikinci 'ruh'a, yani burjuva ruhuna dönüşmüştür. (Üşür, 1992:366)

Kapitalist sistemde ekonomik faaliyetin amacı edinimdir; özgül olarak parasal edinimdir. Bu husus, kapitalizm öncesi ekonomik sistemlerde, özellikle de feodal ekonomik sistemde görülen durumun tam zıddıdır. (...) Ekonomik faaliyetin yönü edinimle; edinim de rekabet ve bireysel 'risk'le ilişkilendirilince, buradan zorunlu olarak bireysel müteşebbisin akılcı (rational) olması gerektiği sonucuna ulaşılır. Keza akılcılık, kapitalizmi kapitalizm öncesi ekonomik sistemlerden kesin ayırdedici bir hususiyettir. (...) Buraya kadar anlatılanlardan Sombart'ın kapitalist ekonomik sistemi uyumlu, sürtünmesiz ve dalgalanmasız bir yapı şeklinde gördüğü sonucu çıkarılabilirse de bu, yanıltıcı olacaktır. Çünkü (...) akılcılık ile edinim ve rekabetin bir arada var olması kendi içinde çelişkiler yaratır ve sistemi irrasyoneliteye sürükler.

Bu irrasyonel niteliğe yol açan akılcılık değil, edinim ve rekabet ilkelerinin uyumsuzluğudur (Üşür, 1992:367). İÜ, Sombart'ın kapitalist sistemde iki sınıfın, kapitalistler ile işçi sınıfının varlığını kabul ettiğini not ettikten sonra şöyle devam ediyor: "Marx'ın aksine, buradan bir 'sınıflar mücadelesi' düşüncesine varmaz. (...) Sombart'ta aksine, kapitalist ekonomik sistemin dalgalanmaları, bu iki sınıf arasındaki ilişkilerde bile değil, bizatihi 'teşebbüs ruhu'nun sönmesinde yatar" (Üşür, 1992:368). İşaya'yı izleyerek Sombart'ın kapitalist ekonomik sistem dönemlendirmesine göz atarsak:

(i) **Erken kapitalizm** (1200-1750); bir anlamda sanayi öncesi dönemdir ancak başlangıç sınırlarının XVI. yüzyılın gerisine hatta feodalizmin olgunluk döneminin zirvesine kadar götürülmesi Sombart'ın sistem tanımlamasının gevşekliğini gösterir;

(ii) **Tam kapitalizm** (1750-1914); Sanayi Devrimi ile başlayıp Birinci Dünya Savaşı'na kadar giden dönem; kapitalist "sisteme niteliğini kazandıran özellikler bu dönem içinde belirginlik kazanmıştır".

(iii) **Geç kapitalizm** (1914 <); "düşününün sağlığında kapatılmamış (olan) bu dönemde sanayileşme tüm dünyaya yayılmıştır. Tarım ve sanayi ülkeleri arasında açık kapanmaya başlamıştır". Ancak Sombart'ın kapitalizme özgü olarak tanımladığı ilkeler aşınmıştır. "Yoğunlaşma ve kartellerin ortaya çıkmış olmasıyla (...) kapitalist 'ruh' eski önemini ve işlevini sürdürme yeteneğini geniş ölçüde yitirmiştir. Keza denetim ve müdahalelerin yoğunlaştığı bir dönemdir". Bunlar da tekellerden ve devletten kaynaklanmaktadır. "Bütün bu 'olumsuzluklara' rağmen Sombart, kapitalizmin bu yeni biçimi ile de mevcudiyetini sürdüreceğine kuvvetle inanmaktadır". Esasen, "Sombart için

kapitalizm sonrası bir ekonomik sistem yoktur” (Üşür, 1992: 368-369).

Weber’e göre Kapitalizmin Ruhü

Weber’de, kapitalizmin doğuşu ve yerleşmesinde, değerler/fikirler ve ideoloji, bu arada Protestan ahlaki belirleyicidir. O da Antikite ve Ortaçağ’da kapitalizm görür. Yani kapitalizmler vardır. “Ancak ‘kapitalizm’ diye daha soyut, genel bir kavramlaştırmaya, (...) ‘ideal tip’ aracılığıyla ulaşılmaktadır”. Ü, Weber okumalarından hareketle şu ilave açılımları yapıyor:

Batı Avrupa kapitalizmini nitelendiren, ona kendine özgülüğünü, hatta tekliğini veren kâr elde etme arzusu değil, en yüksek kâr elde etmeyi aklileştirmeye (rationalization), hesap yapmaya (çift taraflı defter tutma-OO), disipline dayandırmış olmasıdır. Aklileştirme bir bakıma, kapitalizmi, kapitalizm-öncesi toplumlardan (geleneksel toplumlardan) ayırt eden bir ölçü de olmaktadır. (...) Weber iki tür akılcılık ayırır: **biçimsel** (formal) ve **özsel** (substantive) akılcılık. (...) Biçimsel akılcılık, (ekonomik) eylemin (action) araçlarının, amaçlarından ayrılmasını içerir. (...) Özsel akılcılık (iktisadi) eylemle değer sistemleri arasında bilinçli bir ilişkiyi kapsamaktadır. Eylemler, eylemde bulunan kişinin inanç sistemi ile tutarlı olmalıdır. (Üşür, 1992:370-371)

Weber, sına kapitalizmi “diğer kapitalizmlerden” ayırt eden üç temel öğeyi yaşamsal önemde görür: -piyasa koşulları; (mülkiyet hakları, mal ve işgücü piyasalarında değişime engellerin olmaması (loncaların, ticari tekellerin, iç gümrüklerin olmaması); -sermayenin elde edilmiş biçimleri (girişimcinin üretim araçlarına hakimiyeti); -ve özgür emek arzı (bu koşulu, Batı kapitalizminin özgül niteliklerinin başında görür).

Kapitalizme ruhunu veren ise, bir inanç sistemi olarak Protestanlık ruhudur. Bunun dört ögesinden bahsedilebilir:

Birinci öge, takdiri ilâhi (predestination) doktrindir. Buna göre insanın (...) mukadderatı (destiny) doğumundan itibaren belirlenmiştir. (...) İkinci öge, meslek (calling) kavramıdır. (...) Tanrı, yeryüzünde belli işlevi yapmak için insanları “çağırır” (call)tır. (...) Üçüncü öge, zühdîyet ya da zâhitlik (asceticism)dir. (...) Buna göre insan kendisini bütünüyle mesleki çalışmalarına hasretmeli ve mesleğinde ilerlemek için keyif ve zevklerden uzak durmalıdır. (...) Dördüncü öge ise, insanın Tanrısı ile olan ilişkisinin bireysel bir ilişki olduğudur. (...) Weber, kapitalizmin gelişmesinin din ile yakın ilişki içinde olduğu, bu gelişmenin toplumsal sistemin kendi içinden evrildiği ve bu gelişmede Protestanlığın özellikle önemli olduğu sonucuna (varır). (...) Avrupa tarihini göz önüne alarak, Protestan kilisesinin tek başına egemen olduğu ya da çoğunluğunu Protestanların oluşturduğu

ülkelerde kapitalizmin, Protestan olmayan ülkelere göre daha fazla geliştiğini göstermek (ister). (Üşür, 1992: 374)

Bu değerlendirmelerden sonra İÜ haklı olarak sorar:

Sombart ya da Weber gibi kapitalizmin doğuşunu ‘ruh’ta arayan görüşlerin cevap vermedikleri temel sorun şudur: söz konusu ‘ruh’un kendisinin ortaya çıkış ve oluşumu nasıl olmuştur? Eğer bu ‘ruh’ tarihsel olarak kapitalizmi ortaya çıkarmışsa, bu ‘ruh’un kendisinin ortaya çıkışının tarihi nasıl olmuştur? Öte yandan, kapitalizmin oluşumunu piyasa ilişkileri çerçevesinde gören görüşler ise kapitalizmi piyasa ile özdeşleştirme tehlikesini içlerinde taşırlar ve kapitalizmin tarihini neredeyse insanlık tarihi ile başlatırlar. (...) Bu açıdan bakıldığında kapitalizmin tarihsizliği bir yana, kapitalizm ‘tarihi’ bir olgu olmaktan çıkar; ezeli olma niteliğinin yanında bir de ebedî olma niteliğini kazanır. (Üşür, 1992: 374-375)

Pirenne, Sombart ve Weber’de görülen yaklaşım biçimleri, bir üretim tarzı kavramına dayanmadan girilen iddialı tarih teorileri ve tarihsel dönemlendirmelerin ne kadar tehlikeli bir mecraya götürdüğünün adeta canlı kanıtı gibidir.

Feodalizmin Tanımı Üzerinde Ayrışma

İşaya’nın “Takdim” makalesinde çok uzun tuttuğu “Feodalizme Dair” bölümün (382-432) üzerinde ayrıntılı olarak duracak değiliz. Ancak bir eleştirmeye yer vermezsek bu değerlendirme yazısının eksik kalacağını düşünüyoruz.

Burada belki tekrar hatırlatmamızda yarar olabilir: Sombart ve Weber’de olduğu gibi Pirenne’de de sınıf mücadelesi eksenini yoktur. Kapitalizmin oluşumunu piyasa ilişkileriyle özdeşleştirince, kapitalizm de tarihsizleştirmiş olur. O zaman Antikçağda da kapitalizm oluşabilir, sonra erken feodal dönemde sönümlenir ve feodal dönemin zirvesinde tekrar ortaya çıkar vs. Pirenne için ticaret, özellikle uzak ticaret ve kentler belirleyicidir. Bu nedenle erken Ortaçağ’ın Merovenj dönemi (VI. yüzyıl başlarından VIII. yüzyıl ortalarına kadar giden dönem) henüz Roma döneminin yani Antik ekonominin etkisinde olduğundan feodal sayılmayacak; Karolenjiyen dönem (VIII. yüzyıl ortalarından X. yüzyıl başlarına kadar giden dönem) feodal olarak kodlanacaktır; buna karşılık uzak ticaretin ve kentlerin ilk filizlenmelerinin görüldüğü XI. yüzyıldan itibaren yeniden feodalizmden çikılmaya başlanacaktır!

Tam burada İşaya ile ayrı düştüğümüz önemli konuya geliyoruz. İşaya, makalesinin kapsamlı “Feodalizme Dair” bölümünün bir alt ayrımında feodalizme geçiş sorunsalına da uzunca yer verir: “V-VIII. yüzyıllar arasını, yani kabaca Merovenjler dönemini ‘feodal’ dönem şeklinde niteleyebilir miyiz? Hiç

sanmıyorum. Tartışmayı kısa kesmek için tek bir tutamak ile yetinebiliriz. Tutucu fakat yetkin bir tarihçi olan Ganshoff (...) kesin tavrını kitabının ikinci kısmında koymakta, bu kısma ‘Karolenj Feodalizmi’ başlığını vermektedir. Gereğesini de **vassallık** ile **benefice**’in bir arada ancak Karolenjler döneminde bulunması şeklinde göstermektedir. İşte, kabaca bu V ile VIII. yüzyıl arasındaki dönem feodalizmin (tedrici) oluşum dönemidir. Bu geçiş döneminde Roma’nın köleci üretim tarzı çözülmüş, ama feodalite de kurulamamıştır. Farklı bir deyişle bu dönemde iki üretim tarzından biri diğeri üzerinde egemenlik kuramamaktadır. Sanıyorum Dobb da benzer bir mantıktan hareket ettiği için XVI.-XVII. yüzyıllar arası Batı Avrupa’sını, esas itibariyle tarihsel bir geçiş üretim tarzı olan, küçük meta üretimi olarak nitelemektedir.” (Üşür, 1992:411).

İtirazlarımızı sıralayalım: **Birincisi**, feodalizmin, ancak vassallık ile **benefice**’in bir arada bulunduğu zaman ortaya çıkacağını ileri sürmek, feodal ilişkileri -feodal sözcüğünün etimolojik kökenine de bağlı kalarak- üstyapıyla sınırlayan çok dar bir hukuksal feodalite tanımına karşılık gelir. Burada bir üretim tarzını oluşturan ne üretici güçler ne de üretim ilişkileri söz konusudur. Özellikle de üretici güçlerin en önemli ögesi olan doğrudan üretici tipi yani feodalizmde bağımlı köylü ve onun varlık koşulları tamamen denklem dışıdır. Bu hem İşaya’nın da benimsediği üretim tarzı kavramıyla (Üşür, 1992:375), hem de Dobb’un benimsediği feodalizm kavramıyla çelişir. İşaya’nın burada Ganshoff’a atfen benimser gözüktüğü dar hukuksal feodalizm tanımı gerçekten de tutucu tarihçilerin işidir (örneğin Pirenne de bunlara dahildir ve Merojenj dönemini feodal kabul etmez) ama o cenahta dahi M. Bloch’un ünlü “Feodal Toplum” eseri ve 1950’lerden itibaren yayınlanan çok sayıda katkı sonrasında tutucu yaklaşımlar hızla mevzi kaybetmiştir (Bloch, 1968).

Nitekim bizzat Dobb’un kendisi feodalizm tanımlaması konusunda çok nettir: “Bu tanımlama, vassal ile egemeni arasındaki hukuksal ilişkiye, ya da üretim ile ürünün hedefi arasındaki ilişkiye değil, (ister bir atölyedeki zenaatkâr ister toprağı işleyen köylü olsun) dolaysız üretici ile onun üstü ya da bu üstün üstü arasındaki ilişkiye ve onları bağlayan yükümlülüğün sosyo-ekonomik içerğine ağırlık verecektir. (...) Bu açıdan, genelde serfliğe verdiğimiz anlamla özdeş olacaktır. (...) Feodal Serfliğin gelişiminin doruk noktasındaki karakteristik özelliği demesne-çiftçiliği idi. Fakat feodal üretim tarzı, bu klasik biçimle sınırla kalmadı”. Son olarak, “serflik hem oldukça merkezileşmiş Devlet biçimleriyle, hem hizmet yükümlülükleri yerine miras yoluyla geçen toprak zilyetliği ile birlikte görülebilir. (...) Fief biçimindeki toprak zilyetliği, bizim kullandığımız anlamda ekonomik bir sistem olarak Feodal Serfliğin yaygın bir özelliğidir, ama değişmez bir özelliği değildir” (Dobb,1992: 33-35). 1950’lerdeki “Feodalizmden Kapitalizme Geçiş” tartışmalarına katılan bütün kalburüstü marksist tarihçilerin tavrı da bu yönde olmuştur (Dobb ve Sweezy, 1977). Demek ki, serflik/bağımlı köylülük ilişkilerini içermeyen salt hukuksal tanım içinde kalarak feodal üretim tarzını tanımlamak ve buna bağlı olarak Merovenjyen dönemi feodal saymamak

uygun düşmemektedir (Üşür, 1992: 434-435).

İkincisi, üretim tarzlarının eklemlenmesi sadece teorik değil tarihsel bir olgu da olabilir ama bu bizi “birinin diğeri üzerinde egemenlik kuramadığı” kaotik ve muğlak bir tanıma götürmemelidir. Bu tür geçiş dönemlerinde dahi birinden biri belirleyici konumda olacaktır. Sözü Dobb’a bırakarak bağlayalım: “Güçler dengesindeki değişim bir kez gerçekleşince, stratejik konumu ele geçiren sınıfın çıkarı, geçişi hızlandırmakta, rakibinin ve selefinin dayanaklarını yıkmakta ve kendininkileri yaygınlaştırmakta olacaktır. Eski üretim biçimi mutlaka tamamen ortadan kaldırılmayacak ama yeni üretim biçimiyle rekabet edemeyecek bir çapa hızla indirgenecektir” (Dobb,1992:14). Dolayısıyla, İşıya’nın “iki üretim tarzından biri diğeri üzerinde egemenlik kuramamaktadır” varsayımıyla Merovenjiyen dönem için uygun gördüğü üretim tarzları arasında kararsız kalan bir geçiş dönemi önerisi, aslında hiçbir geçiş dönemi için açıklayıcı bir değere sahip gözükmemektedir (Oyan, 1987: 280-301).

Üstelik böyle durumlarda üretim tarzının sınırları dışına çıkmak ve “toplumsal ve ekonomik formasyon” kavramı çerçevesinde devleti ve üstyapıyı da işin içine katarak bir sonuca ulaşmaya çalışmak gerekecektir. Bu bağlamda, gerek 17. yüzyılın ortalarındaki İngiliz Devrimi’ni gerekse 18. yüzyılın son çeyreğindeki Fransız Devrimini anti-feodal devrimler olarak tanımlamakta hiçbir kafa karışıklığı da yaşanmayacaktır.

Bir üretim tarzından diğere, bir toplumsal formasyondan diğere götüren devrimci dönüşümün ekonomik temelde mi yoksa üstyapıda mı daha hızlı ilerleyeceği kuşkusuz somut tarihsel olgular düzleminde farklılaşabilir. Ancak ekonomik temeldeki dönüşümün daha tedrici ve daha uzun bir yol izlemesi, bazen iç ve dış etkenlerin yoğun etkisi altında geri dönüşleri bile içermesi beklenebilir. Oysa üstyapıdaki dönüşümler, eğer buna bir sosyal devrim eşlik ediyorsa, tarihin olağanüstü hızlandığı bir dönem olarak tarih sahnesine çıkacaklardır. Üstelik bunlar dönüp ekonomik/toplumsal ilişkilerdeki dönüşümleri de hızlandırıcı bir işlev göreceklerdir. Ama üstyapı dönüşümlerinin görece daha geriden geldiği, ekonomik dönüşümlerin başlangıcına göre belirli bir gecikmeyle ortaya çıktığı bir tarihi olguysa, bunun nedeninin devlet düzlemindeki sınıfsal dönüşümlerin ekonomik ilişkilerdeki değişimin belirli bir olgunluğa ulaşmasını izlemek zorunda olmasından kaynaklandığı söylenebilir. İngiliz ve özellikle de Fransız Devrimleri tekrar örnek verilebilir.¹

Marx’ın Yaklaşımı ve Dobb’un Katkısı

Kapitalizmin teorisini geliştirmeye girişen Sombart ve Weber, fikirlerin/ inançların ve nasıl oluştuğu açıklanmayan bir “ruh”un (geist) bireylerin

davranışlarını motive ettiğine odaklanarak bir sistem teorisi inşa etmeye çalışırken, Marx, tam tersine, asıl maddi dünyanın düşünce dünyası üzerindeki önceliği ve belirleyiciliğinden hareket edecektir.

İÜ'ye göre "Marx'ın kapitalizm teorisinin 'öz'ü, Sombart ve Weber'inkinin aksine, Dobb'un benzetmesiyle söylersek, onun ekonomisinin 'anatomisinde ya da fizyolojisinde' yer alır. Bu 'öz' (...) üretim tarzını görünür hale getirir. Bu açıdan yaklaşıldığında, kapitalizm 'özgöl bir üretim tarzı'dır" (Üşür, 1992: 375) İşaya Üşür, üretim tarzı kavramı ve 'Geçiş Tartışmaları' bağlamında, 'uç yakıcı soruna' Dobb'un verdiği yanıtlara odaklanmaktadır; biz de onu izleyelim.

İlk olarak, bir üretim tarzınca karakterize edilen ekonomik sistemler arasında **sınır çizgisi** net, kesin ve keskin olarak çizilebilir mi? (...) Herhangi bir 'özgöl' üretim tarzı 'saf' veya katışıksız bir biçimde tarihsel olarak ele gelebilir mi? İkinci olarak, herhangi bir üretim tarzı **değişme dinamiğini** kendi **içinden** mi, yoksa **dışarıdan** mı alır? Ve nihayet, eğer değişmenin dinamizmi bir üretim tarzının kendi içinden kaynaklanıyorsa, bu takdirde üretim tarzının kurucu öğelerinden hangisi, **üretim güçleri** mi, yoksa **üretim ilişkileri** mi öncelik taşıyacaktır? (Üşür, 1992: 375-376)

İşaya, birinci soruya Dobb'un yanıtının çok açık olduğunu Dobb'tan yaptığı alıntıyla yanıtıyor: "... sistemler gerçekte hiçbir zaman yalın biçimleriyle yer almazlar; tarihin herhangi bir döneminde o dönemden önceki ve sonraki dönemlerin karakteristik öğeleri kimi zaman olağanüstü bir karmaşa içinde, bir arada bulunur" (Dobb, 1992: 11-12; Üşür, 1992: 376). İşaya'nın alıntısına almadığı ama bizce Dobb'un daha az kritik olmayan izleyen ifadeleri ise şöyledir: "Benimsediğimiz Kapitalizm kavramının yaklaşımı, nisbeten kısa geçiş dönemleri dışında, her tarihsel dönemin, az-çok homojen, tek bir hâkim ekonomik biçimin etkisiyle biçimleneceği ve ağır basan bu sosyo-ekonomik ilişkinin yapısına uygun olarak karakterize olacağıdır" (Dobb, 1992: 12). Dikkat edilirse, bir önceki ayırmadaki eleştirel yaklaşımımızda biz de bunu savunmuştuk.

Dobb'un erken bir dönemde 'üretim tarzlarının eklemlenmesi' tezlerini gündeme getirmiş olması önemlidir. Bu arada İÜ, haklı olarak, Dobb'un "**üretim tarzı** kavramı ile **toplumsal kuruluş** ya da **sosyo-ekonomik formasyon** kavramlarını derin bir nüfuz ile birbirinden ayırt ediyor" olmasını da not etmektedir. Öte yandan İÜ, Dobb'un yanıtladığı bir başka sorunu (soruyu) gündeme taşımaktadır: "Toplumların tarih içindeki gelişmesi 'tedrici ve sürekli' bir nitelik mi, yoksa 'kopuş' veya 'devrimci' bir nitelik mi gösterir? Bu konuda Dobb'un teorik tavır alışı yine tereddütsüzdür: Tarihsel değişim sürecinin çoğunlukla tedrici ve sürekli olduğu doğrudur. (...) Ne var ki gelişimin, her biri kendi ayırt edici ekonomik sistemi ile karakterize olan dönemlere ya da çağlara ayrıldığı görüşü, ekonomik gelişmede **temponun** anormal ölçüde hızlandığı ve olayların akışında kesin bir yön değişimi olması anlamında sürekliliğin kesildiği

önemli noktalar bulunduğunu içerir. Tarihsel akışın yönündeki bu ani değişim noktaları eski bir sistemden yenisine geçişi belirleyen toplumsal devrimlere tekabül eder” (Dobb, 1992: 12; Üşür, 1992: 377-378).

İÜ, burada haklı olarak ikinci soruya geçmenin, yani bir üretim tarzının değişme dinamiğinin içsel mi yoksa dışsal mı olduğuna yanıt vermenin zamanının geldiğini ve Dobb’un üretim tarzındaki değişim dinamiğini ‘içsel’ nedenlere bağlama konusunda net olduğunu vurgulayarak sözü Dobb’a bırakıyor. Biz, daha anlamlı gördüğümüz için, İşaya’nın alıntısında bıraktığı boşluğu da ekleyerek hatta bunun altını çizerek ve devamından iki cümleyi de alıntıyla zikredelim Dobb’u:

Kapitalizmi özgül bir üretim tarzı olarak alıyorsak, **o zaman bu sistemin doğuşunu, büyük çaplı ticaretin ve bir tüccar sınıfının ilk ortaya çıkma belirtilerine bağlayamaz ve çoğu kimsenin yaptığı gibi, belirli bir ‘Ticari Kapitalizm’ döneminden söz edemeyiz.** Kapitalist dönemin başlangıcını, ancak üreticinin kapitaliste doğrudan doğruya bağımlı duruma gelmesi anlamında üretim tarzında değişmelerin ortaya çıktığı noktaya bağlamamız gerekir. **Bu sadece terminolojiye değil, öze değgin bir noktadır. (...) Bu tüccar sınıfın kaderi halen mevcut olan üretim tarzına bağlı olacağı için, bu sınıf, o üretim tarzını dönüştürmek yerine korumak eğiliminde olacaktır.** (Dobb, 1992: 16-17)

Üçüncü soruna, yani “üretim güçleri mi, yoksa üretim ilişkileri mi öncelik taşıyacaktır” sorusuna gelince, İÜ’den alıntıyla yetinelim: “Son noktaya ilişkin olarak, Dobb’un kesinlikle bir teknolojik determinist pozisyona düşmediğini söyleyebiliriz. **Değişme sürecinde,** özellikle de ‘temponun anormal ölçüde hızlandığı’ değişme sürecinde öncelikli öge, üretim ilişkilerindedir. Onun ifadesiyle, **sınıflar mücadelesindedir.** (...) Dobb burada sınıf mücadelesini sadece ekonomik düzeyde ele almıyor, politik düzeyde de ele alıyor.” (Üşür, 1992: 378-379).

Ele alınan bu sorular ve yanıtlarının, 1950’lerden itibaren canlanan Geçiş Tartışmaları açısından kritik önemde olduğu herhalde açıktır. Biz de burada bu konuya biraz daha nüfuz etmeye çalışalım (Oyan, 2016: 25-36).

Aslında Dobb, kapitalizm kavramına yüklenen anlamları iki ayrı yaklaşım üzerinden, Sombart ve Weber’in yaklaşımları ile Alman Tarih Okulunun yaklaşımları üzerinden eleştirdikten sonra Marx’ın yaklaşımına katılır ve onu çeşitli tarihsel olgularla zenginleştirip geliştirir. Dobb, III. Edward ile Elizabeth devri arasındaki yaklaşık iki yüzyılı aşkın dönemi (1327-1558) bir geçiş dönemi olarak nitelemekle birlikte buna önemli uyarılar ekler:

Bu, kapitalist ilişkilerin embriyonunu içermek ve hatta kendi dışındaki sermayeye bağımlılaştırmanın belirtilerini taşımakla birlikte henüz kapitalist olmayan, **zanaatkar ya da köylü tipi**, çalışan-mal sahibinin üretimine dayanan **küçük üretim biçimidir**.(a.b.ç.) Ancak bu tip ekonomi, toplumda tâbi bir öge olarak kaldı. Ayrıca unutmamak gerekir ki, küçük toprak kiracılarının çoğu, para rant ödemelerine karşın (ki bu, 'ekonomik rant' olmaktan çok örfi bir ödeme idi) hala manoryal otoriteye çeşitli yollardan bağlı ve bağımlı kaldılar. (...) Kırsal kesimde, üreticiler ile bunların lordları ve ustaları arasındaki toplumsal ilişkiler, Ortaçağdaki özelliklerini büyük ölçüde korudu ve en azından feodal düzenin dokusu büyük ölçüde ayakta kaldı. (Dobb, 1992: 19-20)

Dobb, ticaretin neden feodalizmin çözülüşünde belirleyici olmadığına İngiltere'den olgusal tarihi örnekler vermekle yetinmez, İkinci Serflik olayının da bu düşüncenin tam zıddında yer aldığını göstererek vurgular. Nüfus artışı, ticaret gibi dışsal etkenleri tâli kabul eder. Kentlerin ve ticaretin feodalizmin çözülmesinde etkili olduğunu kabul etse de, ticaretin çözücü/devrimci değil, tutucu bir etki yapacağına ısrarlıdır. Pirenne'in (ve sonradan Sweezy ve onları izleyenlerin) tam aksi kutbunda yer alarak, kentlerin ve ticaretin kapitalizmin nüvesi olarak değerlendirilmesini yanlış bulur. Marx'ın "Kapitalist Çağ"ı 16. yüzyıldan başlatmasında olduğu gibi, Dobb da bu çağı İngiltere özelinde 16. yüzyılın ikinci yarısından (Elisabeth döneminden) başlatır. Ama devletin, XVII. yüzyıldaki iç savaştan veya bir burjuva devrimi olarak nitelediği 1640 İngiliz Devrimi'nden önce bir kapitalist devlet olarak adlandırılmayacağını özenle vurgular (Dobb, 1977a: 79-93). Aslında bu C. Hill'in netleştirdiği bir görüştür ve sadece devleti değil toplumu da kapsar; Dobb da C. Hill'e gönderme yaparak bunun altını çizer: "XVI. yüzyıl İngiltere'sinde, toplumun feodal karakteri hâlâ egemen olduğu gibi Devlet de hâlâ feodal bir devlettir ve Cromwell devrimi burjuva devrimini temsil etmektedir" (Dobb, 1977b: 9).

Dobb'un asıl vurgusu, İngiliz örneğini izleyerek, küçük üreticinin kapitaliste dönüştüğü yolu öne çıkarması ve bunu bütün tarihsel örnekler bakımından devrimci yol olarak çözümlemesidir (Dobb, 1977a: 89). Aslında burada da Marx'ın yolunu izlemektedir. Marx da, İngiliz örneğine "tek yol" rolünü vermeden şöyle diyordu:

Feodal üretim tarzından kapitalizme geçiş iki biçimde gerçekleşiyor. Üretici, Ortaçağın doğal tarımsal ekonomisine ve kent sanayiinin korporatif zanaatkarlığına zıt bir biçimde tüccar ve kapitalist oluyor. İşte gerçek anlamda devrimci yol budur. Veyahut tüccar doğrudan doğruya üretime el koyuyor. Bu ikinci yol tarihte bir geçiş rolü oynamış olsa da, eski üretim tarzını kendine temel aldığı için aslında onu kökünden değiştiremiyor. (Marx, 1969: 342)

Marx, kapitalist ilişkilerin Eski Rejim aleyhine her ilerleyişini “devrimci” olarak kabul ederken, daha sonra Dobb’un da vurgulayacağı gibi, özellikle ilk sermaye birikiminin temelini oluşturan küçük üreticilerin mülksüzleştirilmesi üzerinde durmaktaydı: “İlk sermaye birikimi tarihinde, oluşum halindeki kapitalist sınıfın ilerlemesinde kaldıraç rolünü oynayan bütün devrimler, özellikle de büyük kitleleri üretim araçlarından ve geleneksel varlık koşullarından zorla kopararak onları ansızın emek pazarına sürenler, tarihte çığır açarlar.” Bu ünlü cümlenin devamı şöyle:

Ama tüm bu evrimin temeli, çiftçilerin topraksızlaştırılmasıdır. Bu şimdikiye kadar sadece İngiltere’de köklü bir biçimde tamamlanabildi: bu nedenle bu ülke bizim sunumumuzda zorunlu olarak başrolde olacaktır. Ama Batı Avrupa’nın bütün diğer ülkeleri de, ortamına göre farklı yerel renklere bürünse veya daha dar bir kalıba sıkışsa veya daha az belirgin bir karaktere sahip olsa veya farklı diziliş sıralarını izlese de aynı hareketin yolunu izlerler. (Marx, 1971: 156)

Sonuç

İşaya Üşür, Geçiş Tartışmaları’nı asıl başlatanın, 1640’ın 300’üncü yılında yani 1940’ta C. Hill’in (1983) kitabının yayınlanması olduğunun altını çiziyor:

Hill bu kitabında 1640 Devrimi’nin hem iktisadi ve sınıf içeriğini ortaya koyuyor, hem de Devrim’in özelde İngiliz kapitalizminin gelişme süreci içindeki yeri ve önemini tartışıyordu. (...) Hill’e göre 1640’da İngiltere’de devlet, esas olarak, ‘feodal’ bir devletti; fakat öte yandan ekonomi kapitalistleşiyordu. Ekonomide egemen olma yolundaki burjuvazinin önünde feodal sınıfların sözcülüğünü yapan devlet artık bir engel idi. (Üşür, 1992: 438)

Dobb, 1946’da yayınlanan kendi kitabıyla bu tartışmaya katılıyor, ama çok daha kapsamlı bir ele alış bakımından kendisi de bir tartışma başlatmış oluyordu; ve bu tartışma Hill dâhil dönemin bütün önemli marksist tarihçilerini içine çekmekte gecikmiyordu.

Aslında Dobb’un kitabı birçok bakımdan tam zamanında gelmişti. “Kapital”ın ilk cildinin yayınlanışının (1867) üzerinden 80 yıla yakın bir zaman geçmiş olmasına ve iktisat tarihi alanında XX. yüzyılın ilk yarısında yoğun yayınlar yapılmış olmasına karşın, “kapitalizm” teriminin kullanılmasında henüz ortak bir ölçüt bulunamaması, bu terimin kavram değeri taşıyıp taşımadığının hâlâ tartışma konusu yapılması, hatta bazılarınca “siyasal bir slogan” olarak görülüp reddedilmesi, “kapitalistik” gibi terimler icadedip “kapitalizme belirli bir tarihsel sistem olarak anlam vermenin dolaylı yoldan yadsınması” çabalarının

tam ortasında çıkmıştı Dobb'un kitabı (1992: 3-11).

Geçiş Tartışmaları da buradan fazlasıyla besleniyordu. Marx'ın esas olarak İngiliz örneğini izlemiş olması, kitlesel bir mülksüzleştirme temelinde gelişen bu "klasik geçiş" yolu için yapılan soyutlamayla kapitalistler-işçiler-toprak sahipleri üçlüsü arasındaki ilişkilerin öne çıkarılması, diğer geçiş yollarının da tartışmaya dahil edilmesine engel oluşturmamıştır. Kaldı ki Marx da, yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere, feodalizmden kapitalizme geçişin iki yolundan söz ediyordu. Japon tarihçisi Takahashi'nin (1977) yolunu izleyen Fransız tarihçisi Soboul (1976: 339) da, burjuva devrimini "aşağıdan" ve "yukarıdan" ikili ayrımını yaparak tanımlamakta, ama merkeze Kita Avrupası ülkelerini oturtmaktaydı:

Fransız yolu (Lenin'e göre 'burjuva-köylü' yolu), geçiş sürecinin birinci türünü yansıtır: Bu eşsiz devrimci yolla, üç yıla yakın bitmez tükenmez ayaklanmalarla köylü kitleler feodalitenin tümünden yıkımını **aşağıdan** dayatmışlardır. Prusya yolu (Lenin'e göre 'burjuva-toprak ağası' yolu) bu sürecin ikinci türünü yansıtır: Bu, toprak aristokrasisi ve onun hizmetindeki devletin, **yukarıdan** bahsettikleri bir reformla belirledikleri uzlaşma yoludur; yeni toplumda eski üretim tarzının ve geleneksel üretim ilişkilerinin önemli kalıntıları varlığını sürdürür. Elbette toplumun kapitalist dönüşümü yavaş yavaş ilerledikçe bu kalıntılar da değişime uğramışlardır. Kapitalist rejim altında feodal kalıntılar ne denli güçlü kalmış olurlarsa olsunlar, feodal üretim ilişkileri esaslı dönüşümlerden geçmiştir. (Soboul, 1976: 339)

Bütün bu tartışmaların gösterdiği gibi, bazı tarihçiler/sosyal bilimciler İngiliz yolunu tek yol olarak benimserken, bazıları üç yola atıfta bulunuyor, bazıları ise -Marx'tan hareket ederek- ikili bir ayrımı tercih ediyor. Üçlü yol kapsamında, İngiliz yolu, köylü yolu (Fransız ve Amerikan yolu) ve burjuva-junker yolu (Prusya ve kısmen Rusya (Lenin, 1973: 252) yolu) dikkate alınıyor. Dobb, Soboul, Takahashi gibi tarihçiler ise, devrimci (aşağıdan devrim) ve evrimci (yukarıdan dönüşüm veya uzlaşma yolu) olmak üzere ikili bir ayrımı üzerinden çözümlenmelerini geliştirmeyi tercih ediyorlar.

Bazı yazarlar ise, tarihçi A.Soboul'un tezlerinin aksi kutbuna yerleşerek, Fransa'da "kırlarda feodalizmden kapitalizme geçişin ikinci yoldan da ilerlediğini" kabul ediyorlar (Grenon ve Robin, 1976: 17). Biz bu konuda erken bir değerlendirmemizde şu yorumu yapmıştık: "Bu sorun üzerindeki tartışma henüz kapanmış sayılmaz; çünkü, bir kere çok farklı ideolojik konumları ilgilendiriyor ve ikincisi, daha güçlü bir neden olarak, geçiş sorunu sadece donmuş tarihsel düzeyiyle sınırlı kalmayıp bugünün devlet biçimleri ve kurumları üzerine yapılan analizlerde dahi az çok önemini koruyor" (Poulantz, 1974: 28). Esasen, Dobb'un İngiliz örneğinde iki yolun birden görüldüğünü çözümlemesine kattığını dikkate alırsak, bir "tipolojiye adını veren ülke örneklerinde bile 'saf

bir yol'un varlığı öngörülemez. Bununla birlikte, bu bizi böyle bir tipolojinin yöntemsel düzlemde sunduğu önemi yadsımaya götürmez; sadece karmaşık bir sürecin varlığını kabul etmeye zorlar" (Oyan, 2016: 25-36).

Sonuç olarak, geçiş tartışmaları ucu açık bir tartışma konusudur ve yeni tarihsel araştırmalarla da sürekli beslenmektedir. İşte **sevgili İşaya** çok önemli bir uğraşa girişerek, bu çetrefilli konuda önümüzü aydınlatan kapsamlı bir "Takdim" yazısı kaleme almıştı. Zamanında çok fazla tartışmayı kışkırtmamış olabilir ve belki bu "sessizlikte" bizim de payımız vardı. Bununla birlikte, yoğun emek harcadığı bu akademik çabası, bizim bu yazımızın da belki göstermiş olabileceği gibi, onun geleceğe unutulmaz bir entelektüel miras bırakması anlamına da gelmiştir. Huzur içinde olmalısın değerli meslektaşım, insan eserleriyle yaşar. Elbette aynı zamanda dostlarının anılarında yaşar; ne mutlu ki sevgili Dostum ortak anılarımız hayli zengin.

Sonnotlar

¹ Sosyalist devrim, ekonomik temelde ve sosyal üretim ilişkilerinde üstten/iradi dönüştürme hamlelerine çok daha fazla alan açmak durumundadır elbette; çünkü kapitalist üretim ilişkilerinin feodalizmin bağrında gelişmesi örneğinde olduğu gibi bir sosyalist üretim ilişkileri ağının kapitalist toplumda yeşerip yayılması mümkün değildir. Kapitalizmden sosyalizme geçiş, bu üretim tarzlarının tam karşıt doğaları gereği, daha çatışmacı olacaktır. Feodalizmden kapitalizme geçiş ise her zaman devrimci bir yol izlemeyecek, üstyapıda daha uzlaşmacı/evrimci geçiş yollarından ilerleyebilecektir.

Kaynakça

Bloch M (1968). *La Soci t  F odale*. Paris: Armand Michel.

Dobb M (1977a). Une R ponse.  inde: Dobb ve Sweezy (der), *Du F odalisme Au Capitalisme : Probl mes De La Transition*. 79-93.

Dobb M (1977b). Préface   l'édition de 1954.  inde: Dobb ve Sweezy (der), *Du Féodalisme Au Capitalisme : Problèmes De La Transition*. 7-11.

Dobb M (1992). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*. Ankara: Belge Yayınları.

Dobb M ve P Sweezy (1977). *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*. Cilt 2. Paris: Maspéro.

Grenon M ve R Robin (1976). A Propos de la Polémique sur l'Ancien Régime et la Révolution. *La Pensée*, 187. 5-30.

Hill C (1983). *1640 İngiliz Devrimi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Hilton R (1977). Qu'entend-on par Capitalisme. İçinde Dobb ve Sweezy (der), *Du Féodalisme Au Capitalisme : Problèmes De La Transition*. 177-195.

Kılıçbay M A (1982). *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Lénine V I (1973). Programme Agraire de la Social-Démocratie dans la Première Révolution Russe de 1905-1907. *Oeuvres Complètes C. 13*, Paris ve Moskova: Editions Sociales ve Editions du Progrès.

Marx K (1969). *Le Capital*. Kitap 3, C.1, Paris: Editions Sociales.

Marx K (1971). *Le Capital*. Kitap 1, C.3, Paris: Editions Sociales.

Oyan O (1978). *Le Développement du Capitalisme Dans l'Agriculture de Turquie*. 2 Cilt, Paris-I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi.

Oyan O (1983a). 1980'ler Türkiye'sinde Feodalizm Tartışmaları ve Bir Feodalizm Anlayışı. *Yarın*, S. 27: 27-28 ve S. 28: 16-20.

Oyan O (1983b). Batı Avrupa Feodalizmi ve Pirenne'in Tezleri. *Bilim ve Sanat*, S.34, Ekim, s.29-37.

Oyan O (1984). Hz. Muhammed ve Charlemagne. *Bilim ve Sanat*. 45, Eylül. 26-30

Oyan O (1987). Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine. *11. Tez*, 8. Kitap. 280-301.

Oyan O (1998). *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Oyan O (2016). *Feodalizmden Kapitalizme. Osmanlı'dan Türkiye'ye*, İstanbul: Yordam Kitap.

Oyan O (2021). Sunuş. İçinde: S Şahinkaya ve A A Eren (der), *Prof. Dr. İşaya Üşür'ün Yazıları: Sanayi, Sanayileşme ve Teknoloji*. Ankara: Dost Kitabevi, 11-14.

Poulantzas N (1974). *Les Classes Sociales dans le Capitalisme Aujourd'hui*. Paris: Editions du Seuil.

Soboul A (1976). *Problèmes Paysans de la Révolution 1789-1948*. Paris: Maspéro.

Şahinkaya S ve A A Eren (der) (2021). *Prof. Dr. İşaya Üşür'ün Yazıları: Sanayi, Sanayileşme ve Teknoloji*. Ankara: Dost Kitabevi.

Takahashi K (1977). "Contribution à la Discussion", İçinde Dobb ve Sweezy (1977) (der.), *Du Féodalisme Au Capitalisme : Problèmes De La Transition*. Cilt 1: 95-139.

Üşür İ (1992). 'Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler' ve Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim. İçinde M Dobb (der), *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Ankara: Belge Yayınları, 355-452.